

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

515

Title: *Sphota Chandika*

Little

515

स्फोट सान्द्रिका // Incomplete

515	:	Spota Chandrika	:	Title
:	:	:	:	Author
:	:	:	:	Editor
:	:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	:	Publisher
:	:	:	:	Remarks
:	:	Ends abruptly	:	

स्फो० वा०

9

५४

श्रीगणेशायनमः पित्रोः पादयुगंनवा जानकीरधुनाथयोः मोनेश्रीकृष्णभेदेनतन्य
तेस्कोटचंद्रिका १ शाब्दिकानां वाच्यलक्ष्यव्यंग्यार्थप्रतिपादकानां वाचकलाक्षणिक
व्यंजकानां शब्दानां तन्निष्ठजातेर्वास्कोट इतिव्यवहारः स्फुटति अर्थोपस्थापितिव्य
सत्त्वापेक्षजादिपदवर्णरूढः स्कोटशब्दः केवलयोगस्वीकारे वाच्यलक्ष्यव्यंग्यानां चेष्टायाश्च
व्यंग्यार्थप्रतिपादकत्वेनतत्रातिशयोक्त्यः॥ नचवाचकादिपदवर्णयः स्कोटशब्दोप्रसिद्धः॥ अ
क्षराणामकारस्त्वेस्कोटस्त्वेवर्णसंश्रय इतिहरिवंशेष्टत्वात्॥ तेचवर्णपदवाक्याखंडपदा
खंडवाक्येतिपंचशक्तिस्कोटः॥ शक्यतावच्छेदिकायाजातेर्वाच्यत्वेनतत्शक्यतावच्छेदिका
याजातेर्वाचकत्वमितिसतेवर्णपदवाक्यभेदेनत्रिविधोजातिस्कोटः॥ एवंचाष्टौस्कोटाः
यथानंदवज्यांशुद्वेजानार्थमन्तमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेतिपंच
सुकोशेषुअकारमार्थिकब्रह्मत्वप्रतिपादनमुपायः॥ यथावारुंधतीज्ञानार्थंस्पूलनक्षत्रे
अकारमार्थिकारुंधतीत्वबोधनंतथापारमार्थिकारखंडवाक्यबोधार्थमेतेवर्णपदवाक्या
खंडपदस्कोटाउपायाः॥ तदुक्तं॥ उपायाः शिष्यसापानांबालानामुपालालनात्॥ असत्ते

अस्मिन्निस्थित्या ततः सत्यं समीह न इति सुप्तिङं तं पदमित्येकतिङं तार्थं मुख्यविशेष्यकं वाक्य
 मिति पदवाक्यलक्षणान्नाक्रान्तवर्णसमूहस्य वर्णस्य वा प्रकृतिप्रत्ययरूपस्य व्याकरणेन
 गृहीतशक्तिकस्य पञ्चविंशतिवित्यादिकस्य वाचकत्वे वर्णस्फोटः ॥ ते च प्रयोगसप्तवाचिनः
 विसर्गतिबादयः न तु तस्यानित्वेन कल्पिताः सकारलकारादयः ॥ तेषामनियतत्वात् ॥ त
 थादि ॥ विसर्गेणरोः स्मरणं तेन सोः ॥ एवं णलातिषः स्मरणं तेन लकारस्य ॥ एवं च गौरवंस्य
 हमेव ॥ किंच ॥ स्यान्त्यादेशज्ञानशून्यस्यावेष्ट्या वरणस्यादेशमात्रादवोधापतेष्व ॥ एवं च स्या
 न्यावेव वाचकोलाघवात् ॥ नत्वादेशो गौरवादिति तार्किकोक्तं अपास्तं ॥ विपरीतगौरवापत्तेः
 अयं तार्किकाणां पदस्फोटत्वेनाभिमतः ॥ शक्तं पदमिति तैः स्वीकृतत्वात् ॥ तच्च मानाभावात्
 कलाज्ञावात् स्वग्रन्थविरोधाच्चायुक्तमिति शब्दिका ॥ तथादि ॥ शक्तं पदं चतुर्द्विरूटं यौगिकं
 योगरूटं यौगिकरूटं चेति ॥ गोः वाचकः पंकजमश्वकर्णमिति क्रमेणोदाहरणानि ॥ तत्र वा
 चक इति यौगिकोदाहरणे पञ्चत्वं पदं पञ्च अकः इति न तय्यौगिकं समुदायस्तु यद्यपि यौगि

स्फो. वा.

२.

कस्तथापि न शक्तः॥ एवं च शक्तं पदं यौगिकमित्यविचारिताभिधानं विशिष्टशक्त्यभावे सति आकर
णबोधितार्थप्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपसुबंततिङ्-तपदत्तं यौगिकपदत्वं॥ ससंतं योगरू
ढावति आदिवारणाय॥ न च विशिष्टशक्तिमहात्॥ एवं गौरितिरूढादहरणमप्यसंगतं
आकरणकमित्यत प्रकृतिप्रत्ययार्थप्रत्ययाभावे सति समुदायसुबंतस्यार्थबोधकत्वे रू
ढपदत्वं यथा मणिनूपुरादीति रूढिलक्षणानां कान्तत्वात्॥ शास्त्रकल्पिता वयवार्थानुसं
धानपूर्वकसमुदायशक्त्यर्थबोधकपदत्वं योगरूढत्वं॥ यथा वं कजादितितदा कान्तत्वा
योगरूढत्वं युक्तं यौगिकरूढ इति तार्किकोक्तोपेक्षेदपि न युक्तः॥ सकृदुच्चरितः सकृदर्थं
प्रसाययतीति न्यायान्तरं पदं गृहविशेषेरूढं भिन्नं मंडपानक। तं रिभिनमिन्नमि
ति अतिरिक्तमेदस्वीकारे मानाभावात्॥ एवं रूढिलक्षणयाः कर्मणि कुशल इत्युदाहर
णमप्ययुक्तं॥ उक्तरीत्या कुशले रूढत्वस्य कुशादानकर्तारि यौगिकत्वस्य संभवात्॥ द्विरेक
पदं नमरे रूढमेव॥ कोशप्रमरपर्याये रूढाहरणात्॥ नहि कोशलाक्षणीकोपादानं पर्या

राम

२.

येष्वस्ति॥ एवं च स्वनामपदवाच्यत्वसंबंधेन द्विरेकपदस्य नमरे लक्षणेति तार्किकोक्त
संभवात्॥ अत्रैरेपि उक्तसंबंधसत्वेन तत्रातिमासेष्व॥ यद्वा॥ एकाक्षरकोशावधृतशक्ति
कानां सर्वेषां वर्णानामेव स्फोटत्वं अर्थवंतो वर्णरसनेन भाष्ये तथा प्रतिपादनात्॥ न चैवं
धनं वनमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञावतिः॥ समुदायशक्तेः स्वाश्रयशक्ततावच्छेदकानुपूर्वी
संगजनकार्यकार्यप्रतिप्रतिबंधकत्वात्॥ यत्तु तद्वर्णेष्वुदति अर्थयस्मादिति स्फोटः वाच
क इति वावदितिकेवलं यौगिकस्फोटशब्द उक्तः॥ तन्तुसम्यक्॥ साधुशब्दानामिवासाधु
शब्दानामपिशक्तिसत्वेन वाचकत्वाविशेषात् स्फोटत्वापत्तेः॥ न चैवापत्तिः॥ शाब्दिकैस्तथाने
गीकारात्॥ लाक्षणीकमंजकयोरसंग्रहापत्तेः॥ न च शब्दे वमंजकस्त्रिषेति अवमदणा
त्ताम्यता वमंजक॥ न आकरणे इति भ्रमि तमं॥ पदेन स्फोटे रवं जो भ्रम्यत इति वददि
स्तस्मीकृतत्वात्॥ न तु तार्किकमते रश्मरे छाशक्तिः॥ मीमांसकमते अतिरिक्ता पदार्थात्
रं॥ न चानतार्किकेरीश्वरे छाज्ञानं वाक्यतिर्बेति विनिगमनादिरहानी मीमांसकमतमे
वांगीकृतं॥ उक्तमथापि साधुष्वेव मानासाधुष्वन्यथाशक्तित्वं

स्यो० वा०

३

साधुत्वमिति साधुत्वं लक्षणाक्रांतत्वेनासाधनामपि साधुत्वापत्तेः॥ शक्तिग्राहकमाकरणको
शादेरभावाच्चेति चेन्न॥ तत्र शक्त्यभावेन तेषां बोधनापत्तेः॥ न च शक्तिर्मासाधुशब्दस्मर
णाद्बोध इति तार्किकं युक्तं॥ साधुशब्दस्मरणं विनापि पितृसुतानामपि बोधस्यानुभवसि
द्धत्वात्॥ गौरवाच्च प्रमादोपपत्तिरिति॥ रजःप्रमादोपायाः शुकैरजतमवहारानाधायक
त्ववच्छक्तिप्रसाज्जातबोधस्यापि अवहारानाधायकत्वापत्तेः॥ सन्नात्रविषयिण्याः ईश्वरेणा
यास्तत्राभावस्य वक्तुमशकत्वात्॥ किंच॥ शक्तिप्रसक्तस्य सर्वमवहारकर्तुरीश्वरस्योता
न्यस्य॥ नाद्यः॥ ईश्वरस्य प्रसक्तानुवपत्तेः॥ नांत्यः॥ सर्गादौ प्रयोज्यप्रयीजकास्वस्तसाध्व
साधुशब्दमवहारकग्रीष्मरादन्तस्याभावात्॥ यथापुण्यपायोमयजनिकार्थसृष्टिरीश्व
रकर्तृकातथैव साध्वसाधुभयविधशब्दसृष्टिरपीश्वरकर्तृकैव॥ तथाच॥ प्रसृतिश्च
युक्तमेव॥ न च तदस्य बालस्यानुमितिप्रसक्तः॥ साधुशब्देऽपि वा साधुशब्देऽपि शक्ति
स्वीकारे अनुमापकसामग्रीसत्वेन बाधकाभावेन च प्रसक्तमलायोगात्॥ न च साधुशब्दे

राम

३

अपिशक्तिस्वीकारे शक्तिमत्त्वसाधुत्वमिति तार्किकलक्षणाक्रांतत्वासाधुत्वापत्तिः॥ तथाच न
ल्लेखितत्वेनापभाषितत्वे इति निषेधानवकाश इति चेन्न॥ लाक्षणिकानामसाधुत्वापत्तेः॥
न च शक्तिमत्त्वं तत्॥ शक्तिमत्त्वान्यतरत्वा निवेशे गौरवात्॥ तस्मात्पुण्यजनकतावच्छेद
कजातिविशेषः साधुत्वं प्रसक्तमयजनकतावच्छेदकमसाधुत्वं॥ यद्वा॥ आकरणबोध्यत्वं
साधुत्वं तद्विन्नत्वमसाधुत्वं॥ सप्ताचैकः शब्दः सप्तकृतातः सप्तयुक्तः स्वर्गलोके कासधु
त्वं भवतीति आकरणेनार्थविशेषप्रसृतिप्रत्ययेन मुत्यादित इति ज्ञातः॥ तादृशार्थविशे
षयुक्तः॥ तेन गोणीशब्दस्य गोण्यामेव साधुत्वं न गवि॥ विनिगमनाविरुद्धत्वापिन युक्तं
अन्यतरपक्षपातिनीयुक्तिर्द्विविनिगमना॥ सा च ज्ञानस्य दूर्वाभिप्रक्तिरूपप्रसृतेस्ति
अतदावेश्वरज्ञानं शक्तिरिति बहूमानोपाध्यायाः॥ शाश्विकास्तु॥ बोधजनकत्वं॥ तच्चाना
दिबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं॥ तदुक्तं हरिणा॥ इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता
यथा॥ अनादिरर्थः संबन्धः शब्दानो योग्यता तथेति॥ तज्जनकतावच्छेदकवत्त्वरूपा योग्य

स्को० वा०

४

ता॥ न चागृहीतशक्तिकस्य शब्दबोधानुदयाच्छब्दोपेशक्तिगृहस्य हेतुत्वाद्दोषोत्तरं शक्तिगृहः॥ शक्तिगृहोत्तरं बोध इति अन्योन्माश्रयः॥ आकरणकोशादिना शक्तिगृहात् अन्यथेष्वरे
 छाशक्तिरिति यद्वेपिशक्तिगृहोत्तरं बोधः बोधोत्तरं शक्तिगृह इति अन्योन्माश्रयस्तुल्यत्वा
 त्॥ यद्वा॥ शब्दार्थयोरनादिः संबंधः शक्तिः॥ मम तु प्रतिपत्तिः॥ शक्तिः सामर्थ्यं यथा दीपादौ
 तेजसि ग्राह्यत्वग्राहकत्वसामर्थ्यं नद्यादौ दाहकत्वसामर्थ्यं मिंद्रियादौ विषयप्रकाश
 नं तत्स्वरूपसदेवोपयुज्यते न तु ज्ञातं॥ एवंच शब्देपि ग्राह्यग्राहकत्वसामर्थ्यं स्वरूपसदेवो
 पयुक्तं न तु ज्ञातं॥ न चागृहीतशक्तिकस्यापि बोधापत्तिः॥ सन्निकर्षादिनत्बोधाभावप्रयो
 जकीभूताभावप्रतियोगितास्य गृहभावात्॥ न च नानार्थेष्वेव तास्य गृहस्य कार
 णत्वमिति चेत्॥ सत्सं॥ शाब्दिकमते सर्वेषां नानार्थत्वात्॥ अत एव वद्विरादेजितिसूत्रे
 भाष्येनेकशक्तेः शब्दस्य सुक्तेः॥ अनेकेष्वनेकावाशक्तिरस्येति विग्रहः॥ अबच्छेदकस्य
 देशक्तिरेव इति तार्किकादिसिद्धांतः॥ लाघवाच्छक्तिरेकैवेति शाब्दिकराद्धांतः॥ न च

राम
४

दा

न्यायप्रवर्तने कार्यत्वमिति वाच्यं॥ अतस्तेपितुल्यत्वात्॥ एतावान्यरंशे दः॥ त्वन्मतेवृत्तिषेदेम
 न्मतेतु एकयावत्सान्चलक्षणोच्छेदोपपत्तिरिष्टत्वात्॥ यथाभवतिः सर्वानुभवसिद्धाधिक्यं
 जनालोचनान्तस्वीक्रियते॥ तत्र च मज्जोच्छेदापत्तेरदृक्कत्ववन्मन्मतेपित्वाद्यवाच्येवतिर्वाहे
 लक्षणोच्छेदापत्तेरदृक्कत्वात्॥ वस्तुत एव तस्यैव निर्वाहे अनेकवृत्तिकल्पनमन्याप्यमित्येव तदर्थः
 अर्थवदस्य वृत्तिपरत्वात्॥ अन्यायप्रवृत्तस्य लाघवमूलत्वात्॥ न चानन्त्यतः शब्दार्थ इति वाच्यं
 तस्य लक्षणमालम्बेशक्तिकल्पनमन्याप्यमिति नार्थः॥ किंतु संसर्गमर्थादयासिद्धेशक्तिकल्पनम
 युक्तमिति तदर्थः॥ एवंच शाब्दिकानोशब्दवद्वत्वावतिरितशक्तिस्वीकारः॥ तार्किकारां तु शब्दशक्ति
 स्वीकारः॥ बन्धोत्तुने सार्थजरती पस्वी कारोनुचितः॥ न चोतेजकाभावविशिष्टमप्यभावतेनोप
 पत्तौ तत्स्वीकारो मर्थ इति वाच्यं॥ गुरुभूतविशिष्टस्य कारणात्वावच्छेदकत्वस्वीकारापेक्षया ल
 पुभूतस्वीकृतातिरिक्तशक्तिसंबंधस्येवोचितत्वात्॥ किंच शाब्दिकमते भेदसहिष्णुरभेदस्ता
 दात्म्यं॥ गुणतद्रूपत्वादिना भेदेपि गुणविनाशानुपपत्तेश्चात्तुपलंभात् इयं विना गुणानुपलंभाच्च
 तयोस्तादात्म्यं॥ एवंच समवायो मत्र तत्र तादात्म्यमिति मवहारस्तथा च तैर्गुणं प्रतिषेदस

स्को. वा.

५

एवंवर्तित्वा संभवेन कारणत्वाभावादन्यथानुपपत्त्याविशिष्टस्यैवकारणतावच्छेदकत्वमंगी
कृत्यगुणविशिष्टघटं प्रतिगुणविशिष्टकपालस्य कारणत्वमिति स्वीकृतं तर्हि कैस्तुविशिष्टस्य
कारणतावच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्य कारणत्वा संभवाजिगुणघटोत्पत्तिः स्वीकृता तत्र च गुणाश्रय
त्वरूपद्रव्यत्वलक्षणा नाकांतत्वात् गुणसमानाधिकरणद्रव्यत्वमाप्यजातिमत्वमिति निष्क
र्षः कृतः सोयुक्तमिति मम भाति ॥ तथा हि ॥ प्रतिबंधको तेजकाश्यां बन्धो जातापिशक्तिरुतेज
काभावाविशिष्टस्यैवकारणत्वं स्वीकृत्यातिरिक्ताशक्तिः खंडिताशब्दे च सा स्वीकृता ॥
एवंविशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वं स्वीकृत्येह नेत्युक्तं ॥ खपुष्पवत् ॥ गुणघटोत्पत्तिः स्वीकृता स
र्वथा मनुमानारूढत्वादेतत्सर्वमयोग्यमिति दिक् ॥ शब्दिकैस्तु शब्दबद्धो कर्णविवरवर्ति
नसिचातिरिक्ताशक्तिः स्वीकृता सेवश्रोत्रं शक्तिविशिष्टं नोवा ॥ एवं च दूरस्थमेरीशब्द
स्य स्वस्थानस्थितस्यैव श्रोत्रस्य दीपवत् प्रकाशनसामर्थ्यं ॥ एवं च बीजतरंगन्यायेन मे
रीशब्दस्य श्रोत्रमण्डलागमनमिति मनोरमं साक्षात् मेरीशब्दश्रवणोमी सनुमनापला
पायते ॥ अनेकशब्दकल्पने गौरवाच्च ॥ न च श्रोत्रमेव तत्र गच्छतीति युक्तं ॥ आकाशस्य ग

राम

५

मना संभवात् ॥ कर्णविवरे आकाशाभावसंगच्छ ॥ श्रोत्रेन्द्रियं गुणमात्रसाक्षात्कारजन
कं ॥ केचित्तु ॥ श्रोत्रेन्द्रियमद्रसंन्द्रियघ्राणेन्द्रिययो रपि गुणमात्रसाक्षात्कारजनकत्वमिति वदं
ति ॥ तदयुक्तमित्यपरे ॥ तथा हि ॥ शब्दस्याकाशगुणत्वात् स संवायेन साक्षात्संबंधसत्वेन केव
लमसंभवेपि ॥ रसगंधयोस्तु संयुक्तसमायः सन्ति कर्षः ॥ स च द्रव्यसंबंधे घटत इति
परंपरासंबंधः ॥ तत्र द्रव्यसाक्षात्कारसन्निकर्षसत्वेन द्रव्यविना केवलगुणत्वस्यासत्वेन च के
वलगुणसाक्षात्काराभावः ॥ तस्माद्द्रव्यविशिष्टगुणसाक्षात्कारजनकत्वं तयोः ॥ ननु गुणवि
शिष्टद्रव्यसाक्षात्कारजनकत्वं ॥ अनुभवेन तथैव शक्त्युत्पत्त्यात् ॥ चक्षुरिन्द्रियत्वगिन्द्रिययो
स्तु गुणविशिष्टद्रव्येन्द्रव्यविशिष्टो नागुणद्रव्यविधि साक्षात्कारजनकत्वं ॥ विस्तरस्तु सत्त्वं
तशब्दार्थतर्कामते द्रव्यम् ॥ गौरमयानेह तत्पत इति दिक् ॥ प्रकृतमनुसरा मः ॥ ॥ असा
धुशब्दस्य वाचकेपि आकरणप्रतिपाद्यत्वाभावात् स्फोटत्वाभावः ॥ तदंतर्गतवर्णानां तु एका
सरकोशान्धतशक्तिकानामर्थांतरप्रकाशकत्वे पदस्फोट इति पदस्फोटविवेचयिष्यते
अनुकरणशब्दानां तु अनुकार्यानुकरणयो र्भेदविवक्षया तु ॥ कार्यरूपार्थप्रतिपादकत्वात्

स्फोटकं०

६

स्फोटकं० ननु साध्वनुकरणस साधुत्वेन स्फोटत्वेन साध्वनुकरणस्या साधुत्वात्कथं स्फोटकं
न हार इति चेत्॥ असाध्वनुकरणस्यापि साधुत्वस्वीकारात्॥ देसैर्हं रय इति प्रयोक्तव्ये हेतु
य इति प्रयुक्तं तदनुकरणं हेतुवेत्ति हेतुव इति कुर्वंतः पराव प्रनुः॥ इति वाक्ये पितृसाधुत्वं॥
तथा मदानः तदानः भवतु इत्यर्थे यवर्णः तवर्णः भवत्विति प्रयुक्तं तदनुकरणं यवर्णस्त
वर्णो नाम अथ यो व भवति वाक्ये पितृसाधुत्वं कस्यापि सम्मतं॥ तस्मादसाधोरनुकर
णस्य साधुत्वं सर्वसंमतं॥ तत्र यदा तयोरेव विन सात दार्थ प्रकाशकत्वात्तानां स्फोटकं
मुद्रु ब्रह्मज्ञानाय सर्व बहिर्ज्ञानमय कोश न दखंड वाक्य बोधनाय वर्णस्फोट इति दिक्॥
इति वर्णस्फोटः॥॥ अथ पदस्फोटः॥ वर्णस्फोटा वेदया अन्वयकोशापेक्षयांतरंग प्राण
मयकोश न दंतरंगो निरूप्यते॥ अंतरंगत्वं तु साक्षाद्वाक्य पदकत्वेन॥ वर्णस्य बहिरंगत्वं पद
विषयति हारात् पदकत्वं॥ पदस्फोटो द्विविधः॥ सखंडो खंडश्च॥ अथ हारादिना पदेण व
शक्तिगृहात् तत्र यो स्फोटकं सखंड पदस्फोटः पचति रास इत्यादि सुबंततिङ्गत्वरूपः॥ शक्तं
पदमिति मते स एव वाक्य स्फोटस्तार्किकाणां॥ अथाखंड पदस्फोटो निरूप्यते॥ स च सर्वः

राम

६

पदस्थितवर्णैर्मज्जते स चार्थप्रसायक इति शाब्दिकसिद्धांतः॥ न च प्रतीतस्य प्रसायकत्वं नास्ति॥
अन्यथा कचंचेतीतत्रार्थचेतीति प्रसया प्रसयेरिति अणुदिस्रस्त्रस्य प्राप्तिविरोधः॥ तस्य सा
मान्यतः प्रतीतस्य प्रसायकत्वं नास्तीति नार्थः॥ किंतु शब्दसंज्ञया प्रतीतस्य शब्दस्येति॥ प्रक
रणानुरोधेन तस्य संकोचात्॥ एवंचरहसिपुस्तकमीह्यमाणस्यार्थप्रसयानापत्तिमाशंक्य
तत्रापि सप्तमोच्चारणमस्येवेति नमोक्तमपास्तं॥ अनुभवविरोधाच्च॥ यत्नवतार्किकवेदोति
नः॥ यान्दूर्णमंगोवा यत्किंचिदूर्णमंगोवा चरमवर्णमंगोवा॥ नतान्दाद्यः॥ आशुविनाशि
नां मेलना संभवत्॥ न द्वितीयः॥ पशवेनैव मंजिते स्फोटे वर्णवैयर्थ्यं॥ न तृतीयः॥ पूर्व
पूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णेनैवार्थप्रतीतिसिद्धौ किं स्फोटेनेति॥ तत्र
वर्णानामाशुविनाशिले मानाभावात्॥ न चोत्पन्नो गकारः न ह्यो गकार इति प्रतीतिर्मानं
तस्माच्चाकाशः संभवतः इति पदाविर्भावत्वेनाप्युपपत्तेः॥ अनंतप्रागभावध्वंसकल्पने गो
रवाच्च॥ अनिसत्त्वेपि वर्णानुभवजन्यसंस्कारजन्यस्मृतौ मेलनसंभवात्॥ द्वितीयेपि
न द्वितीयादि वर्णवैयर्थ्यं॥ पशवे चारणे किंपदस्फोट उत पद्यस्फोट उत पयः स्फोट इ
ति संदेहनिवर्तकत्वेन सार्थक्यात्॥ तृतीये॥ यथा पदपदशब्दः॥ विनाती मतं तु संवी

स्फो० वा०

गविशष्टचरमसंयोगस्यैवपदकार्यकारित्वप्रतिरिक्तोऽवयवीस्त्रीक्रियते॥ न च तथा नुप्रवादति
रिक्तः पदस्कोटेषितुल्लात्॥ गौरवाच्च॥ स्फोटतुलाभवंकथमिति चेच्छृणु॥ ध्वनिभिरेवस्फोटो
मज्यते॥ एवंचानंतवर्णतस्मात्तावन्वसंकल्पनादीनां सरोरसजरारोजेसादौषिचार्य
प्रतीत्यर्थमानुपूर्मीपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णस्य कारणताचनावायेस्य
विलाषवं॥ त्वया तु तद्वाच्यमिति गौरवं॥ एतावन्नघटकेन वर्णातिरिक्तः वर्णग्रन्थः चेतस्यै
सर्वज्ञतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिरिति शब्दब्रह्मरूपोतिरिक्तः स्फोटस्तार्किकादिदूषणाभास
निरसनपूर्वको व्याख्यातः॥ प्रकारं सरेणाप्नुयते॥ अखंडपदस्फोटो नातिरिक्तः यत्र ता
र्किकादिभिर्योगिकं योगरूपं च पदमित्युच्यते प्राचकः पचियोगं जमिस्यादितदेवास्माभिः
सखंडपदस्फोटत्वेन अवहीयते॥ खंडशक्त्यनुसंधानपूर्वकं काशादिना समुदायशक्ति
ग्नहात्॥ यस्य तु व्याकरणज्ञानशून्यस्य केवल व्यवहारेण समुदाये शक्तिग्नहस्तस्य सदा वा
खंडपदस्फोटः॥ यत्तुरूढंपदं मणिनूपुरादिभ्यः न इत्यादितर्क्यामपि अखंडपदस्फोटत्वे
नाभिमतंतत्र सर्वेषामप्यवयवार्यज्ञानाभावविशिष्टव्यवहारेण समुदाये शक्तिग्नहात्
एवं च रूढयौगिकपदयोः सखंडाखंडस्फोटयोश्च पर्यायत्वं नाम मात्रे विबाध इति दिक्॥

राम

एवं च तार्किकादीनां दूषणा प्राप्ताः गर्भस्यावेणेन पराहता इति सिद्धम् ॥ न हि तार्किकादि तर्काणां
वसन्तर्का इति नियमः ॥ तत्रापि बहुशोऽनुभवाविषयासत्तर्कदर्शनात् ॥ तथा हि ॥ विशिष्ट
स्य कार्यकारणत्वेनैव सिद्धौ निर्गुणघटोऽतिरिक्तमुक्तेति पूर्वमुक्तं ॥ तथारूपस्य भाव्य इति त्व
नियमात् ॥ घटस्य प्रत्यक्षान्मथानुपपत्त्या क्रियमाणातिरिक्तं चित्रं रूपं इति कल्पनाप्ययु
क्तेव तादृश नियमे प्रमाणाभावात् ॥ अस्तु वानियमः तथापि तत्तद्द्रष्टव्यं छिन्नतत्तदव
यवसन्निकर्षसहितचरमरूपावच्छिन्नचरमावयवसन्निकर्षेणैव घटसाक्षात्कारसि
द्धौ अतिरिक्तचित्ररूपस्वीकारे गौरवात् ॥ एवं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्पर्शणत्वा
त्तस्य चापे घट इत्यादावसंभवात् ॥ घटघटत्वयोः संबंधान्न ग्राहिनिर्विकल्पकज्ञानक
ल्पनाप्ययोग्यत्वादयुक्तेन ॥ निसंबंधातिरिक्तसंबंधसंयोगादावेव तत्कल्पनादंशेषु
रूपद्रष्टादौ ननु अपेक्ष इत्यादौ तत्र विशिष्टज्ञानस्यैव जायमानत्वात् ॥ एवं च निर्विकल्प
कज्ञानं न स्वीकार्यमिति महत्काघवं ॥ एवमंखंडखंडभेदेन कालद्वैविध्यकल्पनमप्ययु
क्तमेव ॥ अखंडस्य अवधारणा धायकत्वात् ॥ न च जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो
मत इति जगदाधारत्वेन जनकत्वेन च तत्स्वीकार ईश्वरस्यैव तत्त्वसिद्धे

स्को० वा०

८

त्वात्॥ न च पदार्थखंडनेदिक्कालोनेश्वरादतिरिक्तेते इत्यादिनास्माभिस्तदुक्तमिति वाच्यं॥ तत्र
दिक्कालयोरेव विशिष्टेष्वप्येवमेव उक्तः स च सर्वं खंडं ब्रह्मेति प्रतिविरुद्धं॥ तथा यतो वा
इमानि भूतानि जायंते तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादि श्रुतिभिर्जगत्कर्तृत्वं जगदाधारक
त्वं चेश्वरस्यैव न तु कालस्य तेन जन्मानां जनकः काल इत्यस्य पृथिव्यादिसप्त पदार्थानाम
विह्वराभेदेन विशिष्टो भयोरेव तदभेदप्रतिपादनस्य वा युक्तत्वात्॥ एवं खंडकालो
मयुक्तः॥ सूर्यगतिविशेषरूपो वाधिभेदेन हि खंडकालः॥ एवं च सूर्यगतिविशेषस्यै
वास्तु खंडकालत्वं किं तदतिरेकेण॥ तथा च खंडकालस्य क्रियात्वं॥ एवं वीलुपाकवादि
भिः परमाणोपाकं स्वाकृत्य मघटनाशस्तु यदोत्पत्तिः स्वाकृता तत्र चक्रदंतादिनिमित्ति
तत्कारणाभावात्कथमुत्पत्तिः निमित्तकारणं विनापि तत्स्वीकारे दंडचक्रादीनां निमित्तका
रणत्वे बोधो धेतुं एवं विधाने कानुज्ञावाना रूढगुरुभूततर्कश्रयणं लाघवमूलातिरि
क्ता खंडस्फोटखंडनं दूषणाभासेरनुचितमिति दिक्॥ वाक्यार्थज्ञानं प्रतिपदार्थज्ञानस्य
कारणत्वात्सदस्फोटनिरूप्य वा० क्यार्थस्फोटनिरूप्यते॥ स च खंडसखंडभेदेन द्विविधः
तत्राखंडः पदातिरिक्तो खंडपदमेव तापवात्स्वीक्रियते॥ तत्राखंडपदस्फोटनिरूपितं

राम

८

अन्यथा कांक्षायोग्यतासत्तानां कारणता तवाधमेति महत्साधवं सखंडप्रसिद्ध एव॥ यद्वा॥ हरेवे
त्यादौ एकादेशे कृते पदविभागे दुर्ज्ञानसत्ताखंडवाक्यस्फोटः अन्यत्र सखंड इति विवेकः॥ ए
वं च दूषणानां गर्भस्वाव एव॥ तत्र वाक्यं नामैकतिरुक्तार्थमुख्यविशेषकं॥ यथा पचति भवती
ति तत्रापि पचतीत्यस्य विशिष्टत्वेऽपि मुख्यविशेष्यत्वाभावात्तात्पर्यात्॥ तार्किकास्तु पूर्वापरसं
यैकवाक्यताप्रतिपत्तयेऽर्थैकत्वादेकवाक्यसाक्षात्संवेदिभागेत्यादिति मीमांसा सूत्रमुपन्य
स्य विशिष्टपक्षेऽप्येव नैकत्वादिति॥ अर्थैकत्वादिस्य सत्तेषां सर्वसत्तात्पर्यविषयैक्यमिति
स्वयंतदर्थं आत्माय प्रत्यक्षानुमानयोरेकवाक्यत्वमुक्तं स्वातंत्र्येयसंगतिमनूदेकं वाक्य
मिति वक्तुं न तु यत्किंचिदर्थकत्वनं मुचितं दोषदुष्टं च॥ तथा हि॥ पठनं तात्पर्यं यथैव देव
तः पठति तत्र पुत्रस्तथैव पठतात्पर्यं कवाक्यत्वावतिः॥ न चेष्टापतिः॥ समानवाक्यत्वात्तथा
देशापत्तेः॥ तथा स्यान्न तं सदनं करोमि ह तस्य धारया सुषेवं कल्पयामि इति सदनप्रतिपादको
मंत्रः॥ प्रत्यक्षानुभवतु तस्मिन्सीदप्रतिपत्तिश्चोद्वाहिनामदः सुमनस्यमान इति सादनप्रति
पादनप्रतिपादको मंत्रः॥ अनुमानवत्प्रमाणनिरूपणवत्॥ यागाग्निरूपणं कृत्वा तात्पर्यवि
पर्ययः एवमनुमानस्य प्रत्यक्षानुभावेऽपि प्रत्यक्षस्य तदनपेक्षत्वं सादनप्रतिपादकमंत्र

स्फो० वा०

५

स्य सदनप्रतिपादकापेक्षेपिसदनप्रतिपादकस्य तदपेक्षत्वं एवं चानयोरपेक्षकत्वात्
पतिः न चेष्टापतिः॥ अर्थे क्वादिस्स्य सवदुक्तप्रत्युदाहरणविरोधात्॥ किंच यं यद्वैकवाक्यता
तवाक्यैकवाक्यता उत गंधैकवाक्यता॥ नो घ॥ क्रियाकारकारणा मेव तत्संज्ञात्॥ रतयोरेव
परस्परसाक्षात्संज्ञात्॥ उभयाकांक्षाया मेव तत्संज्ञात् प्रवेनाम्यतराकांक्षायां तदसंज्ञात्॥ न
द्वितीयः॥ इतरनिरस्तयासिद्धे नैकवाक्येन सापेक्षेतरवाक्यस्यान्यपेक्षिता॥ प्रकृते च वाक्यवा
क्यसंदर्भरूपगंधयोरेव सा॥ ननु वाक्ययोः अनुमानस्थितवाक्यानां परा मर्शजमेतानमनुमि
तिरिति सादिवाक्यानां प्रत्यक्षवाक्याकांक्षाभावात्॥ असंज्ञात्वात्॥ किंच वाक्यैकवाक्यता हि
प्रकरणं॥ अन्यतराकांक्षा प्रकरणमिति तत्त्वज्ञात्॥ तस्याप्येकवाक्यत्वस्वीकारे वाक्यात्मक
रणस्य दुबलत्वप्रतिपादकमलिलिंगवाक्यप्रकरणे सादिबलावलाधिकरणविरोधः॥ ननु त्वा
यः॥ प्रत्यक्षानुमानयोराकांक्षा आर्था न तु शास्त्रे तस्मादत्र सच लिखनं यत्किंचिदर्थक्येन
मनुचितं॥ शिरोमणि गंधस्य यद्यसंगतिमतस्तदैकवाक्यमित्यनेनैव सिद्धत्वादिति दिक्
॥ ॥ प्रकृतमनुसरामः॥ व्यवहारेण वाक्यशक्तिग्रहाद्वाक्यस्यैव वाचकत्वाद्वाक्यस्फोटः॥
न च पूर्वग्रहीता विशकेशक्तिरावापोद्वापास्यां सत्कायदेष्टुत इति वाच्यं॥ दावं सति व

म

राम

५

दार्पणानं प्रतिवाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वमिति सर्वसिद्धांतभंगापत्तेः॥ वाक्यस्फोटो द्विविधः सखंडो
खंडश्च॥ अखंडो द्विविधः वर्णातिरिक्तो नतिरिक्तश्च॥ यदा वर्णाः न स्वीक्रियंते गौरवात् लाघ
वात् ध्वनिभिरेवाखंडो वाक्यस्फोटो भ्रमज्यते इति मतं तदातिरिक्तः॥ अस्मिन्मते वर्णाभावेन या
दृर्णं भ्रमज्यते सादिदृक्पणाभासाः गर्भस्यावेणैव पराहताः॥ यदा तु ध्वनिभिर्वर्णा भ्रमज्यते इति
मतं तदा घटमानमिति सखंडवाक्यस्फोटः॥ क्रियाकारकयोर्विभागस्य कर्तुमशक्यत्वात्॥ हरेव
विष्णो वे साक्षी एकादेशे हते प्रातिपदिकारम्भात् योर्विभागशक्यतया नतिरिक्तवाक्यस्फो
टः क्रियाकारकज्ञानमन्त्यसावेयाकरणस्य घटमानयेत्ययमप्यनतिरिक्ताखंडवाक्यस्फो
ट एव॥ यद्विषयः॥ पदेन वर्णा विद्यंते वर्णेष्ववयवान् च वाक्यासदाना मसंतं प्रविबेको
न कश्चनेत्ययमखंडातिरिक्तवाक्यस्फोटप्रकाशः॥ यथा वर्णः वयवान् संतितथे सार्थः॥ प
रममगोधावति पचति प्रवतीत्यादावपि सखंडाखंडातिरिक्तानतिरिक्तत्वं पूर्ववदेव बाहु
व्यं॥ मग कर्तकवर्तमानावनक्रियायाः दर्शिक्रियायां कर्मता संबंधे नान्ययः॥ देवदत्तकर्त
कपचिक्रियायाः वर्तमानावनक्रियाया मन्वयः॥ तदुक्तं॥ सुबंतं हि यथानेकं तित्तं तस्य
विशेषणं॥ तथा तित्तं तमथा दुस्तिङ् तस्या विशेषणमिति॥ मनु॥ प्रवना नु कूल कृतिमान् मग

स्यो० वा०

१०

व

इति प्रथमां तविशेषकशाब्दबोध इति वक्ष्ये मृगस्य दशिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वात् ॥ द्वितीयापत्तिः
तमिस्रध्याहारे च वाक्यमेवापरिस्तराशक्यपश्यतस्म्यप्यपवायांबकः परमधार्मिकरसादावि
नवाकार्यस्य कर्मत्वान्तवाक्यप्रेदः ॥ इति कैमिदुक्तं तच्छेधैव ॥ अंतरंगधावनक्रियानिरूपित
मृगस्य कर्मत्वात् स्यात्वातेनोक्तत्वात्प्रथमोक्तत्वात्तद्विस्तृतदशिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वेपि
अंतरंगजातसंस्कारबाधेमानाभावेनैव शक्यं च ध्यमांसादिभिर्दुपहंतुमिति वदुपपत्तेः ॥
एवं वाच्यप्रथमां तविशेषकपक्षेपिशब्दिकदूषणाभावेपि एकदेवतकर्तृकपचिक्रियाकर्तृकं
भवन्मिस्र्यपचितिभवतीत्येकवाक्यतानापत्तेः ॥ नचपाकानुकूलकृतिमान् देवतैर्देवता
सर्वेतिष्यन्ते सविशेषणविधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्याये
नक्रियाया एककर्तृत्वमविध्यति एकवाक्यतायां कलाभावाच्च ॥ नचसमानवाक्येनित्युक्तदस्मा
दादेशावक्तव्यमिति तिर्याकः फलं ॥ इति जतिरिति अतिरूपहणेतदभावात् ॥ ससंत्वत्संबंधि
नी देवदत्तकर्तृकापचिक्रियाभवतीत्यर्थे देवतैर्देवचरिते भवतीति प्रयोगे समानवाक्यत्वा
भावेते आदेशानापत्तेः ॥ अनेकदेवदत्तकर्तृकैकापचिक्रियेत्यर्थे देवदत्तः पचति भवतीति
प्रयोगोपिन स्यात् ॥ अनेककर्तृत्वेन भवच्छेदबुद्धेर्नचनापत्तेः ॥ पश्य मृगाधावतीत्यत्र निधा

राम

१०